

लोककथाको परिचयात्मक सन्दर्भ

जगतमणि सोती

उप-प्राध्यापक, चौतार बहुमुखी क्याम्पस, सिन्धुपाल्चोक, नेपाल

ARTICLE INFO

Corresponding Author

Jagatmani Soti

Email

sotijagatmani@gmail.com

Article History

Received: 18 January 2024

Accepted: 12 March 2024

Orcid

<https://orcid.org/0009-0005-9180-0023>

Cite

Soti, J. (2024). लोककथाको परिचयात्मक सन्दर्भ। *SP Swag: Sudur Pashchim Wisdom of Academic Gentry Journal*, 1(1), 97-106

<https://doi.org/>

ABSTRACT लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन लोककथाको परिचयात्मक सन्दर्भमा केन्द्रित रहेको छ। यस लेखमा खासगरी लोककथाको परिचय, परिभाषा, स्वरूप, प्रकार र विशेषताहरूको विषयमा संक्षिप्त अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। लोककथा लोक साहित्यको सर्वप्राचीन विधा हो। यसमा लोक समाजका अनुभव र अनुभूति तथा विचार र भावनाहरू समेटिएको हुन्छ। मानव सभ्यताको विकास प्रक्रिया सँगसँगै लोककथा भन्ने र सुन्ने प्रचलन विकसित भएको हो। लोककथाले मनोरञ्जन, नैतिक सन्देश र महत्त्वपूर्ण ज्ञान प्रदान गर्ने भएकाले ग्रामीण समाजमा अहिले पनि लोक कथा भन्ने र सुन्ने प्रचलन जीवित रहेको छ। लोकजीवनको सुख-दुःखको अनुभूतिलाई प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्ति गर्ने एउटा सशक्त लोकसाहित्यक विधा लोककथा हो। लोककथालाई दन्त्य कथा वा वातशास्त्रका रूपमा समेत चिनाइएको पाइन्छ। यसले हाम्रो लोक परम्पराको संरक्षणमा सहयोग गर्दछ। लोककथालाई आधुनिक कथाको जनक मानिन्छ। लोककथा लोक समाजको साक्षात् सम्पत्ती हो। यसले सामाजिक जनजीवनको जीवन्त चित्र प्रस्तुत गर्दछ। मौखिक परम्परामा विकसित हुनु, रचनाकार अज्ञात रहनु, काल्पनिकताको प्रवृत्ति रहनु, मानवेतर पात्रको प्रयोगमा जोड दिनु, नैतिक सन्देश, ज्ञान र मनोरञ्जनमा केन्द्रित रहनु, रहस्यमय घटनाको वर्णन गर्नु, आरम्भ र समापनको बेग्लै ढाँचा कायम हुनु आदि लोककथाका मुख्य विशेषताहरू हुन्। लोककथा गद्यात्मक हुन्छ र सामाजिक संस्कृति अनुरूप परिवर्तनशील हुन्छ। कथानक, चरित्र, परिवेश, अभिप्राय, उद्देश्य, भाषाशैली आदि लोककथा रचनाका प्रमुख आधारहरू हुन्। यी सम्पूर्ण तत्वहरूको उचित संयोजनबाट एउटा रोचक र प्रभावकारी तथा ज्ञानवर्धक लोककथाको रचना गर्न सकिन्छ। यसले लोक जीवनको सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रतिबिम्बन गर्दछ।

शब्दकुञ्ज: लोककथा, लोकजीवन, लोकविश्वास, नैतिकता, उपदेश र मूल्यमान्यता

विषय प्रवेश

मानव समाजमा परम्परादेखि प्रयोग र प्रचलनमा रहेको साहित्यलाई लोक साहित्य भनिन्छ। लोक साहित्य लोक समाजको साक्षात् सम्पत्ती हो। यसमा लोक जीवनका अनुभव, अनुभूति र विचारलाई समेटिएको हुन्छ। लोक साहित्यका विभिन्न विधा मध्ये लोककथा पनि एक हो। यसलाई लोक साहित्यको सर्वप्राचीन तथा लोकप्रिय विधा मान्न सकिन्छ। लोक कथालाई आधुनिक कथा

साहित्यको जनक मानिन्छ। यसमा लोक जीवनका सुख-दुःख, उकाली-ओराली, घाम-छायाँ, हारजित, घटना-दुर्घटना आदिलाई प्रभावकारी रूपमा समावेश गरिएको हुन्छ। लोक कथामा काल्पनिकताको प्रवृत्ति रहन्छ। यसले नैतिक सन्देश तथा उपदेश प्रदान गर्दछ। लोक कथालाई दन्त्य कथा वा वातशास्त्रका रूपमा समेत चिनाइएको पाइन्छ। लोककथा मौखिक परम्परामा विकसित सशक्त लोकसाहित्यक विधा हो। यसमा

लोक परिवेश र लोक अभिव्यक्तिलाई विशेष स्थान प्रदान गरिएको हुन्छ । लोक अभिप्रायलाई लोककथा रचनाको अनिवार्य पूर्वाधार मानिन्छ । यसले श्रोतालाई कथानकीय घटनाक्रम र विषयवस्तुप्रति आकर्षित गर्दछ । लोक कथामा मानवीयभन्दा बढी मानवेतर पात्रको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसले श्रोतालाई विमुग्ध पारी काल्पनिक लोकमा रमाउन सहयोग गर्दछ । लोकजीवनका सुख-दुःख, समवेदना, आस्था, विश्वास, रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति आदिसँग सम्बन्धित घटनाहरूको आख्यानान्तरक अभिव्यक्ति नै लोककथा हो । नेपाली लोककथाहरू “एकादेशबाट” थालनी गरी “सुन्नेलाई सुनको माला, भन्नेलाई फूलको माला, यो कथा वैकुण्ठ जाला, भन्ने बेलामा खुरूक आइजाला” भनेर बिट मारिन्छ । नेपाली लोक समाजमा लोककथा फुर्सदको बेलामा भन्ने र सुन्ने प्रचलन कायम रहेको छ । यसमा कथावाचकले श्रोतालाई आकर्षित गर्न रमाइलो वातावरणको निर्माण गर्दछन् । लोक कथा खासगरी साँझपख दाम्लो बाट्ने कुचो बान्ने, नाम्लो बुन्ने, बत्ती कात्ने, मकै छोडाउने जस्ता घरलु कामहरू गर्दै घर-आँगनीमा अर्थात् पिँढीका डिलमा अनि आँगनीको छेउमा बसेर श्रोताहरू जुटाई विभिन्न हाउभाउका साथ वाचन गरिन्छ । आजभोलि स-साना केटाकेटीहरूलाई भुलाउन पनि लोककथा भन्ने प्रचलन छ । लोककथाले मनोरञ्जन, नैतिक सन्देश र महत्त्वपूर्ण ज्ञान प्रदान गर्ने भएकाले ग्रामीण समाजमा अहिले पनि लोक कथा भन्ने र सुन्ने प्रचलन जीवित रहेको छ । अतः यस अध्ययनमा लोककथाको परिचय, प्रकार र विशेषता पहिचान गर्ने कार्यलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ ।

समस्या कथन

लोककथा नेपाली लोक समाजको परिचय र पहिचानको आधार हो । यसले हाम्रो परम्परित मूल्यमान्यता र जीवनपरिद्धतिको समेत चिनारी दिन्छ । लोककथामा लोकभावना तथा लोक आचरण र व्यवहारहरू समेटिएका हुन्छन् । लोककथाको अध्ययन क्षेत्र ज्यादै व्यापक रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययन खासगरी नेपाली लोककथाको परिचयात्मक सन्दर्भको पहिचान कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासामा केन्द्रित रहेको छ । यस अध्ययनका प्रमुख समस्याहरूलाई निम्नलिखित अनुसन्धान प्रश्नहरूबाट थप स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

- लोककथालाई कसरी परिचित गराउन सकिन्छ ?
- लोककथाका प्रमुख तत्व तथा विशेषताहरू के के हुन् ?
- लोककथाका वर्गीकरणका आधारहरू के के हुन् ?

अध्ययनको उद्देश्य

लोककथा लोक साहित्यको सर्वप्राचीन र लोकप्रिय विधा हो । यसमा लोक समाजका अनुभव र अनुभूतिहरू समावेश गरिएको हुन्छ । लोककथा गद्यात्मक हुन्छ र सामाजिक संस्कृति अनुरूप परिवर्तनशील हुन्छ । प्रस्तुत अध्ययन खासगरी लोक कथाको परिचय, प्रकार र विशेषताहरूको पहिचानमा केन्द्रित रहेको छ । लोकजीवनका सुख-दुःख, समवेदना, आस्था, विश्वास, रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति आदिसँग सम्बन्धित घटनाहरूको आख्यानान्तरक अभिव्यक्ति नै लोककथा हो । यस अनुसन्धानमूलक लेखमा लोककथाको परिचय, लोककथाका प्रकारहरू तथा लोककथाका विशेषताहरूको तथ्यगत आधारहरू पहिचान गरी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यसले लोक साहित्यका अध्येताहरूलाई समेत बलियो आधार प्रदान गर्ने देखिन्छ । अतः लोक कथाको स्पष्ट परिचय दिने, लोक कथाका प्रकारहरू निर्धारण गर्ने तथा विशेषताहरूको खोजी गर्ने कार्यलाई यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य बनाइएको छ ।

आवृत्ति र सीमा

परम्परादेखि लोक समाजमा प्रचलनमा रहेका कथाहरूलाई लोक कथा भनिन्छ । लोक कथामा लोक समाजका विचार, अनुभव र अनुभूतिहरू समेटिएको हुन्छ । यसले नैतिक सन्देश, ज्ञान र मनोरञ्जन प्रदान गर्दछ । नेपाली जनजिब्रोमा भुण्डिएको एउटा मनोरञ्जनात्मक साहित्यिक विधा लोककथाले नेपाली साहित्यमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सफल देखिन्छ । लोक कथा अध्ययनको विषयक्षेत्र असीमित छ । अतः यस अध्ययनलाई खासगरी लोक कथाको परिचय, प्रकार र विशेषताको पहिचान गर्ने कार्यमा मात्र सीमित गरिएको छ । लोकजीवनका सुख-दुःख, समवेदना, आस्था, विश्वास, रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति आदिसँग सम्बन्धित घटनाहरूको आख्यानान्तरक अभिव्यक्ति नै लोककथा हो । आधुनिक समयमा आएर पनि लोक साहित्यको खोज, अध्ययन, अनुसन्धान र विवेचना गर्नु एउटा उपयोगी कार्य हो । यसले हाम्रो लोक परम्पराको संरक्षणमा सहयोग

गर्दछ। अतः आगामी दिनमा लोक कथामा केन्द्रित भएर अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञासु पाठक तथा लोक साहित्यका अध्येताहरूको लागि यो अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ।

अध्ययन विधि

लोककथा लोकजीवनको अनुभव र अनुभूतिमा आधारित लोक साहित्यको सर्वप्राचीन विधा हो। मौखिक परम्परामा विकसित लोककथाको अनुसन्धानमा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिको आवश्यकता पर्दछ। प्रस्तुत अध्ययन लोककथाको परिचयात्मक सन्दर्भको पहिचानमा मात्र केन्द्रित भएकाले पुस्तकालय अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ। नेपाली लोक साहित्यका पूर्व अध्येताहरूका विचारलाई मुख्य आधार बनाएर अवधारणात्मक सिद्धान्त तयार पारिएको यस लेखमा खासगरी वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ।

लोककथाको परिचय र परिभाषा

लोककथा लोकसाहित्यको महत्त्वपूर्ण विधाको रूपमा परिचित छ। 'लोककथा' शब्दको निर्माण 'लोक' र 'कथा' दुई शब्दको संयोजनबाट भएको हो। यसको वास्तविक अर्थ लोक समाजमा प्रचलित कथा भन्ने हुन्छ। मानव सभ्यताको विकास सँगसँगै लोकजीवनमा हुर्कदै आएको लोककथा लोक समाजको परिचय र पहिचानको आधार पनि हो। नेपाली जनजिब्रोमा भुण्डिएको एउटा मनोरञ्जनात्मक साहित्यिक विधा लोककथाले नेपाली साहित्यमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सफल देखिन्छ। यसमा उखान-टुक्का तथा नेपाली भर्रा शब्दहरूको प्रशस्त प्रयोग भएको हुन्छ। आख्यान तत्वले पनि भरिपूर्ण लोककथा, लोक साहित्यको अमूल्य सम्पत्ति हो। ऐतिहासिक दृष्टिकोणले लोककथा अतिप्राचीन र मनोरञ्जनात्मक विषय हो भने सैद्धान्तिक दृष्टिकोणमा लोककथा लोकतात्विक संरचनामा निर्मित सन्देशमूलक लघु आयाम हो। लोक कथाका सन्दर्भमा विभिन्न अध्येताहरूले फरक फरक विचार र अभिव्यक्ति प्रकट गरेका छन्। उनीहरूको विचार र अभिव्यक्तिमा शाब्दिक भिन्नता भएता पनि अर्थगत तहमा भने समानता रहेको देखिन्छ। अतः यहाँ केही महत्त्वपूर्ण विचार र परिभाषाहरूलाई समावेश गरिएको छ:

कल्पनाका धरातलमा अडिएका जनश्रुतिमा आधारित परापूर्वकालदेखि एकनाश पुस्तौं पुस्ता मुखैमुख चलेर आएका कथाहरू नै लोककथा हुन् (थापा, सुवेदी, २०४१ : ३१९)। यसबाट लोककथा

कल्पनिकतामा आधारित भएर रचना गरिएको तथा मौखिक परम्परामा विकसित भएको विधा हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

वर्णनात्मक भनाइद्वारा लोकलाई मजा दिने चाखिलो विषयवस्तुमा आधारित भएर रचना गरिएको घतिलो रचना लोक कथा हो (थापा, सुवेदी, २०४१ : २३३)। यसबाट लोककथा रोचक विषयवस्तुमा आधारित हुन्छ र वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

लोककथामा मानवको अतीतमात्र होइन वर्तमान पनि प्रतिध्वनित र नीहित हुने गर्दछ" (दिवस, २०३२ : ६)। यसबाट लोककथाले विगत र वर्तमान दुबैको प्रतिनिधित्व गर्दछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

परापूर्वकालदेखि मौखिक रूपमा गाउँबस्तीमा भन्दै आउने गरिएको मनोरञ्जन तथा शिक्षाप्रधान कथा कुथुङ्ग्रीको बटुलो नै लोककथा हो (पराजुली, २०५७ : ४५)। यसबाट लोककथा प्राचीन समयदेखि मौखिक परम्परामा विकसित भएको ज्ञान प्रधान विधा हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

लोककथाहरू एकादेशमा वा परापूर्वकालमा भनी थालिन्छन् र श्रोताहरूमा वास्तविक जगतभन्दा भिन्न लोकको निर्माण गरिन्छ (बन्धु २०५८ : २८९)। यसबाट लोककथा कल्पनिकतामा आधारित हुने तथा यसको प्रारम्भ एकादेशबाट हुने कुराको रहस्य स्पष्ट हुन्छ।

संसारका प्राणी र वनस्पतिमा उत्पन्न सुख-दुःखका मर्म या कथा-व्यथाको आख्यानबद्ध मनोरञ्जनपूर्ण गद्यात्मक प्रस्तुति लोककथा हो (पराजुली, २०५८ : २२)। यसबाट लोककथा प्राणीका सुखदुःखमा आधारित भएर रचना गरिएको मनोरञ्जनपूर्ण गद्य विधा हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

वर्णनात्मक कथाद्वारा लोकलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्ने लोकसाहित्यको एक उच्च विधाका रूपमा लोककथा देखिन्छ (कोइराला, २०५६ : १११)। यसबाट लोककथा वर्णनात्मक प्रस्तुतिमा आधारित लोक साहित्यको मनोरञ्जनात्मक विधा हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

यसरी माथि उल्लिखित विभिन्न परिभाषाहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दा मानव सभ्यताको इतिहाससँगै

श्रुतिपरम्परामा विकसित भएका रोचक, रहस्यमय तथा चमत्कारपूर्ण आख्यानान्तरक संरचनामा आधारित भएर रचना गरिएका र काल्पनिक तत्वको प्रबलता भएका मनोरञ्जनपूर्ण कथाहरूलाई लोककथा भन्न सकिन्छ।

लोककथाको स्वरूप

लोकजीवनको सुख-दुःखको अनुभूतिलाई प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्ति गर्ने एउटा सशक्त लोकसाहित्यक विधा लोककथा हो। यसलाई कथा, दन्त्यकथा र बातशास्त्र पनि भनिन्छ (गिरी, २०५५ : २४) लोककथा भन्ने र सुन्ने परम्परा ज्यादै पुरानो मानिन्छ। अतः लोककथालाई आधुनिक कथा साहित्यको जनक भनिन्छ। लोककथा रोचक र रहस्यमय हुन्छ। यसमा पाठकको मनलाई जित्न सक्ने क्षमता नीहित रहेको हुन्छ। परम्परादेखि एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा मौखिक संरचनाको माध्यमबाट सहज रूपमा हस्तान्तरण हुँदै आएको लोककथाको स्वरूप अन्य साहित्यिक विधाभन्दा फरक हुन्छ। समग्रमा लोकजीवनका सुख-दुःख, समवेदना, आस्था, विश्वास, रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति आदिसँग सम्बन्धित घटनाहरूको आख्यानान्तरक अभिव्यक्ति नै लोककथा हो। गद्यात्मकता र वर्णनात्मकता नै यसको मूल स्वरूप हो।

लोककथाको वर्गीकरण

परापूर्व कालदेखि मौखिक परम्परामा विकसित हुँदै आएको लोककथाले अनेकौं चुम्ती तथा कालखण्डहरू पार गर्दै वर्तमान युगसम्म आइपुगेको छ। यसले नेपाली लोक समाजको जीवन्त प्रतिनिधित्व गरेको छ। लोक समाजको वृहत् र व्यापक क्षेत्रलाई ओगटेको लोककथालाई सजिलो ढङ्गले अध्ययन गर्नका लागि यसको वर्गीकरण आवश्यक छ। लोककथाको निश्चित वर्गीकरण गर्न असजिलो हुनुमा यसको असीमित व्यापकता प्रमुख कारण बनेको छ। आजको भौतिक युगमा आइपुग्दा पनि लोककथाको वर्गीकरणका सन्दर्भमा कुनै स्पष्ट आधार निर्माण हुन सकेको छैन। लोककथाको वर्गीकरणका सन्दर्भमा विभिन्न अध्येताहरूले फरक फरक अभिमतहरू प्रकट गरेका छन्। अतः यहाँ केही महत्वपूर्ण सन्दर्भहरूको विषयमा संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ :

प्राचीनकालमा लोककथालाई कथा र आख्यायिका गरी प्रमुख दुई भेदमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। पूर्वीय आचार्यहरूले प्राचीन लोककथाहरूलाई कथागत विषयवस्तु र उद्देश्यका आधारमा धार्मिक कथा,

उपदेशात्मक कथा र मनोरञ्जनात्मक कथा गरी प्रमुख तीन भेदमा वर्गीकरण गरेका छन् (थापा, सुवेदी, २०४१: १७)। यसै सन्दर्भमा पूर्वीय आचार्य आनन्दबर्धनले लोककथालाई परीकथा, सबलकथा र खण्डकथा गरी तीन वर्गमा विभाजन गरेका छन्। त्यसैगरी पूर्वीय साहित्यकार हरिभद्र अचार्यले प्राचीन पूर्वीय लोककथाहरूलाई अर्थकथा, कामकथा, धर्मकथा र सङ्कीर्ण कथा गरी चारवटा वर्गमा विभाजन गरेको पाइन्छ (दिवस, २०३३: २१)। यसरी पूर्वीय आचार्यहरूले विभिन्न आधारमा लोककथाको वर्गीकरण गरेको पाइन्छ।

लोककथाको वर्गीकरणका सन्दर्भमा कृष्णदेव उपाध्यायले प्रेमकथा, उपदेशकथा, सामाजिक कथा, व्रतकथा, मनोरञ्जन कथा र पौराणिक कथा गरी जम्मा छ भेद उल्लेख गरेका छन् (उपाध्याय, ई. सं. १९७७ : १३१)। त्यसैगरी अर्का विद्वान् सत्येन्द्रले कथागत विषयवस्तुका आधारमा लोककथालाई गाथा, पशुपंक्षी सम्बन्धी कथा, परी कथा, विक्रमका कहानी, साधुसन्तका कथा, निर्देशक कहानी, बल र बुद्धिका कथा तथा निरीक्षणमा आधारित कथाहरू गरी आठ भागमा विभाजन गरेका छन् (उपाध्याय, ई. सं. १९७७ : १३१)। उनको उक्त वर्गीकरणमा विषयवस्तुगत आधारलाई विशेष महत्व प्रदान गरिएको छ। यसरी भारतीय लोककथाका अधिकांश अध्येताहरूले विषयवस्तुका आधारमा नै लोककथाको वर्गीकरण गरेको पाइन्छ।

पाश्चात्य लोक साहित्यका अध्येता सर जर्ज गोमेल्ले कथालाई लोककथा, वीरगाथा, गीतिकथा र जनश्रुति कथा गरी चार भेदमा वर्गीकरण गरेका छन्। यसरी नै स्थिति थमसनले किंवदन्ती, परीकथा, पशुपंक्षीकथा, नीतिकथा र पौराणिक कथा गरी लोककथालाई पाँच वर्गमा विभाजन गरेका छन्। अर्का पाश्चात्य साहित्यकार एन्टी अर्नेले लोककथालाई पशुपंक्षीकथा, शुद्धकथा र हँस्यौली कथा वा चुटकिला कथा गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरेका छन्। (उपाध्याय, ई. सं. १९७७ : १३२)। यसरी केही पाश्चात्य विद्वान्हरूले कथाचक्रलाई आधार बनाएर लोककथाको वर्गीकरण गरेका छन् भने कतिपयले कथानकलाई आधार मानेर लोककथालाई यसरी विभाजन गरेका छन् — नीतिमूलक कथा, परीकथा किंवदन्ती वा आख्यायिका र पौराणिक कथा (उपाध्याय, ई. सं. १९७७ : १३३)।

हालसम्म लोककथाका बारेमा जे-जति खोज, अध्ययन-अनुसन्धान भएतापनि त्यसले पूर्णता प्राप्त गर्न सकेको छैन। नेपाली लोककथाका अध्येताहरू जनकविकेशरी धर्मराज थापा, हंसपुरे सुवेदी, जीवेन्द्रदेव गिरी, तुलसी पराजुली र मोतीलाल पराजुली लगायतका व्यक्तित्वहरूले पनि पूर्वीय आचार्यहरूले गरेका वर्गीकरण पद्धतिलाई अनुकरण गरेका छन्। हालसम्मको खोज अनुसार नेपाली लोककथाको अध्ययन, अनुसन्धान र वर्गीकरणमा समावेश गरिएका विशेष तथ्यहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : ऐतिहासिक सन्दर्भका लोककथाहरू

अर्ती-उपदेशमूलक लोककथाहरू

पशुपंक्षी सम्बन्धी लोककथाहरू

मानवीय स्वभाव र प्रवृत्तिका लोककथाहरू

अतिमानवीय व्यवहारका लोककथाहरू

दैवी शक्ति सम्बन्धी लोककथाहरू

फलफूल तथा बोटवृक्षका लोककथाहरू

साहस र बहादुरीका लोककथाहरू

धार्मिक तथा सांस्कृतिक लोककथाहरू

यसरी विभिन्न अध्येताहरूको खोज, अध्ययन र अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षलाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा नेपाली लोककथालाई विषयवस्तुको आधारमा निम्नलिखित आठ भागमा वर्गीकरण गरी अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

सामाजिक लोककथा

लोक समाजका विभिन्न विधि र व्यवहारसँग सम्बन्धित कथाहरूलाई सामाजिक लोककथा भनिन्छ। सामाजिक लोककथामा मानवीय जनजीवनका विभिन्न रीतिरिवाज, परम्परा, चालचलन, गुणदोष आदि पक्षहरू प्रतिबिम्बित हुन्छन्।

धार्मिक लोककथा

धर्म र संस्कृतिसँग सम्बन्धित भएर रचना गरिएका कथाहरूलाई धार्मिक लोककथा भनिन्छ। यसअन्तर्गत खासगरी आध्यात्मिक चेतना र सदाचारको पाठ सिकाउने खालका कथाहरू पर्दछन्।

मानवीय तथा अतिमानवीय लोककथा

मानव-मानवका बीचमा मात्र नभएर मानव र पशुपंक्षी तथा बोट-बिरूवा आदिसँगको तादात्म्य सम्बन्ध स्थापित

गरी लेखिएका कथाहरूलाई मानवीय तथा अतिमानवीय लोककथा भनिन्छ। यस्ता कथामा मूल वा गौण पात्रका रूपमा उपस्थित भएर मानवेतर प्राणीहरूले पनि अकल्पनीय कार्यहरू सम्पन्न गरेको देखाइन्छ।

अर्तीउपदेश तथा बहादुरीका कथा

लोककथाको मूल तात्पर्य नै मानवीय आचरण र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउनु हो। यसले सामाजिक परिवर्तनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। अतः मानिसलाई विभिन्न प्रकारका अर्तीउपदेश प्रदान गरी अनुशासन र कर्तव्यको पाठ सिकाइएका तथा वीरता र सूरताको भाव जगाउने उद्देश्यले रचना गरिएका कथाहरूलाई अर्तीउपदेश र बहादुरीका कथा भनिन्छ।

राजपाटसम्बन्धी लोककथा

खासगरी राजा महाराजाको शासनशैली तथा जीवनपद्धति र उदारताको विषयवस्तुलाई आधार बनाएर रचना गरिएका कथाहरूलाई राजपाट सम्बन्धी कथाहरू भनिन्छ। यसअन्तर्गत इतिहास प्रसिद्ध लोककथाहरू पर्दछन्।

राक्षस सम्बन्धी कथा

अमानवीय चरित्र तथा दुष्ट आचरण भएका पात्रहरूका व्यवहार र क्रियाकलापलाई आधार बनाएर रचना गरिएका कथाहरूलाई राक्षस सम्बन्धी कथाहरू भनिन्छ। यस्ता कथाहरूमा अरूलाई दुख दिएर सताएका विषयवस्तुको प्रयोग गरिन्छ।

हास्य-व्यङ्ग्य कथा

श्रोतालाई हँसाउने उद्देश्यले रचना गरिएका कथाहरू हास्य व्यङ्ग्य कथाअन्तर्गत पर्दछन्। यस्ता कथाहरूले श्रोताको मन-मस्तिष्कलाई उत्तेजित पाउँ मरी-मरी हँसाएर मनोरञ्जन प्रदान गर्दछन्। यस्ता कथाहरूमा समाजमा विद्यमान विकृति र विसङ्गतिप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको हुन्छ।

विविध लोककथाहरू

यसरी माथि उल्लेख गरिएका विषयवस्तुको क्षेत्रभन्दा बाहिर रहेर विभिन्न सन्दर्भमा रचना गरिएका रोचक र प्रभावकारी कथाहरूलाई विविध लोककथा अन्तर्गत समावेश गरिएको पाइन्छ। अतः यस आधारमा विश्लेषण गर्दा नेपाली लोक साहित्यका अध्येता तुलसी दिवशले गरेको लोककथाको वर्गीकरणलाई उपयुक्त मान्न सकिन्छ।

लोककथाका तत्त्वहरू

कुनै पनि लोककथा रचनाको लागि आवश्यक पर्ने अनिवार्य र महत्वपूर्ण उपकरणहरूलाई लोककथाका तत्त्वहरू भनिन्छ। यसले रोचक र प्रभावकारी लोककथा रचनामा विशेष भूमिका निर्वाह गर्दछ। लोककथाका तत्त्वहरू अन्तर्गत निम्न कुराहरू पर्दछन् :

(क) कथानक

लोककथामा वर्णन गरिएका घटना, कार्य आदिको संयोजनबाट कथावस्तु बनेको हुन्छ। कथावस्तु लोककथा रचनाको प्रमुख आधार हो। यसले कथाको गोरेटो निर्माण प्रक्रियामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। कथानकलाई कथावस्तु वा विषयवस्तुका रूपमा समेत चिनाउन सकिन्छ। लोककथाको कथावस्तु स्थूल वा सूक्ष्म घटनाहरूको संयोजनबाट बनेको हुन्छ। लोककथामा कथावस्तुको प्रारम्भ एकादेशबाट भई भन्नेलाई फूलको माला, सुन्नेलाई सुनको माला, यो कथा वैकुण्ठ जाला भन्ने बेला तुरून्त मुखमा आइजाला मा गई अन्त्य हुन्छ।

(ख) पात्र वा चरित्र

लोककथाको कथानकलाई अघि बढाउन प्रयुक्त मानवीय तथा मानवेत्तर वस्तु/प्राणीहरूलाई नै पात्र भनिन्छ। पात्रको कार्यव्यापारले घटना वा कार्य अघि बढ्दै जान्छ र लोककथा थप रोचक बन्न पुग्दछ। लोककथालाई गतिशीलता प्रदान गर्न पनि पात्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। लोककथाका पात्रले तिलस्मी पाराले श्रोतालाई अद्भूत आनन्द, अर्ती उपदेश र जुक्तिबुद्धिसमेत प्रदान गर्दछन्। पात्रको अभावमा लोककथा अधुरो र अपूर्ण रहने भएकाले पनि पात्रलाई अनिवार्य तत्व मानिएको हो।

(ग) परिवेश

लोककथालाई जीवन्त तुल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने अर्को प्रमुख तत्व परिवेश हो। यसलाई देश, काल र वातावरणको रूपमा समेत चित्रण गर्न सकिन्छ। परिवेशले मानस बिम्ब तथा धारणा निर्माण गर्दछ। लोककथामा प्राय काल्पनिक परिवेशको प्रयोग गरिएको हुन्छ। परिवेशले सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, आर्थिक, ऐतिहासिक र रहस्यात्मक परिस्थितिको निर्माण गर्दछ। यसले समय, स्थान र मानसिक प्रभावलाई आधार बनाएको हुन्छ। अतः परिवेशलाई लोककथाको अनिवार्य र महत्वपूर्ण तत्व मानिन्छ।

(घ) उद्देश्य

लोककथाका विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये उद्देश्य पनि एक हो। लोककथा मार्फत लोक समाजमा प्रवाह गर्न खोजिएको प्रमुख विचार, भावना वा सन्देशलाई लोककथाको उद्देश्य भनिन्छ। यसले पाठकको मनमा एक प्रकारको गहिरो प्रभाव पार्दछ। साहित्यका अन्य विधाहरूले जस्तै लोककथाले पनि कुनै न कुनै दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ। अतः त्यही दृष्टिकोणको प्रस्तुतिलाई नै लोककथाको उद्देश्य मानिन्छ। खासगरी श्रोतालाई मनोरञ्जन, अर्ती-उपदेश र जुक्ति-बुद्धि प्रदान गर्नु लोककथाको उद्देश्य रहेको पाइन्छ।

(ङ) भाषाशैली

भाषा विचार विनिमयको प्रभावकारी माध्यम तथा सञ्चार प्रक्रियाको प्रमुख आधार हो। भाषाको माध्यमद्वारा नै विचारको/भावको सम्प्रेषण हुन्छ। लोककथा पनि लोक समाजको साभा अभिव्यक्ति भएकाले यसलाई लोकभाषाको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिन्छ। यसरी लोककथाको भाव वा विषयलाई व्यक्त गर्ने कलालाई नै शैली भनिन्छ। भाषाको अभिव्यञ्जना शक्तिको उपयोग गरेर कथा-कथनलाई प्रभावकारी तुल्याउनु नै लोककथाको कथाकारको खास विशेषता हो। भाषिक प्रयोगका आधारमा लोककथाको भाषाशैली लोकजीवनमा प्रचलित अति सरल सुबोध्य कथ्य लोकभाषा रहेको हुन्छ। तिलस्मी पाराले लोककथालाई कौतूहलपूर्ण र रोमाञ्चकारी पनि बनाइएको हुन्छ। अतः भाषाशैलीलाई पनि लोककथा रचनाको अर्को अनिवार्य र महत्वपूर्ण तत्व मानिन्छ।

(च) अभिप्राय

लोककथामा प्रयुक्त पात्रका क्रियाकलाप, मनस्थिति, घटना, परिवेश आदिको विशेष अर्थ भल्काउनका निम्ति प्रयोग गरिने विशेष खालका शब्द, शब्दावली र वाक्यको प्रयोग गर्ने कलालाई अभिप्राय भनिन्छ। अभिप्रायले अलङ्कारको काम गरी सम्बन्धित लोककथाको अर्थगत सौन्दर्यको अभिवृद्धि गरी कलात्मक उत्कर्ष प्रदान गर्दछ। अतः अभिप्रायलाई पनि लोककथाको अनिवार्य र महत्वपूर्ण तत्व मानिन्छ।

लोककथाका विशेषताहरू

लोककथा लोक समाजको साभा सम्पत्ति हो। लोककथा भन्ने र सुन्ने प्रचलन वैदिक कालदेखि नै

प्रारम्भ भएको मानिन्छ। लोककथामा लोक जीवनका अनुभव र अनुभूतिहरू समावेश गरिएको हुन्छ। विभिन्न कालखण्डका उकाली-ओराली पार गर्दै वर्तमान युगसम्म आइपुग्दा नेपाली लोककथाले अनेकौं प्रवृत्ति र विशेषताहरूलाई अँगालेको छ। लोककथाको परिचय र पहिचान दिलाउने प्रमुख आधारहरूलाई लोककथाका प्रवृत्ति वा विशेषता भनिन्छ। लोककथाका प्रवृत्तिगत विशेषताहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(क) मौखिक परम्परामा विकसित हुनु

लोककथा मौखिक परम्परामा विकसित हुँदै आएको लोक साहित्यको प्रमुख र लोकप्रिय विधा हो। यसलाई अलिखित साहित्यका रूपमा समेत परिचित गराउन सकिन्छ। लोककथा परापूर्वकालदेखि नै कथ्य रूपमा भन्ने र सुनाउने प्रचलन कायम रहेको देखिन्छ। लोककथाले मौखिक प्रक्रियाको माध्यमबाट विकसित र विस्तारित हुने अवसर प्राप्त गरेको छ। अतः मौखिक परम्परा कायम रहनुलाई लोककथाको प्रमुख विशेषता मानिन्छ।

(ख) रचनाकार अज्ञात रहनु

लोककथामा लेखकको कुनै चिनारी र पहिचान नहुने हुनाले यसको रचनाकार अज्ञात हुन्छ। लोककथाको विकास प्रक्रिया एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई भन्दै र सुनाउँदै अगाडि बढेको देखिन्छ। वर्तमान समयमा समेत निरन्तर रूपमा यसको विकास र बिस्तार भइरहेको छ। समाजका हरेक मानिसले लोककथा पिता-पुर्खाबाट ग्रहण गरी छोरा-नातिलाई सुनाउने प्रचलन कायम छ। श्रोताले यो कथा कसले भनेको वा लेखेको हो भनेर प्रश्न गर्दा वक्ताले उहिलेको कुरा हो भनेर बुझाउँने गरिन्छ। लोककथाको रचनाकार को हो भन्नुभन्दा पनि कुन समयको हो भनी प्रश्न गर्दा पनि समय किटान गर्न सकिन्न। त्यसैले रचनाकार अज्ञात रहनु यसको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो।

(ग) नैतिक र उपदेशमा केन्द्रित रहनु

कुनै पनि साहित्यले जनमानसमा नैतिक शिक्षा दिनु नितान्त आवश्यक मानिन्छ। लोककथा पनि नैतिक शिक्षाको मूल्य र मान्यताबाट टाढा रहन सक्दैन। पौराणिक ग्रन्थहरूदेखि आजको वैज्ञानिक दर्शनसम्मको अध्ययन परम्परामा उपदेशात्मक पद्धति अपनाइएको पाइन्छ। भूतप्रेत, राक्षस, देवीदेवतासम्बन्धी कल्याणकारी कार्यको

कथा, देशभक्ति र वीरताका कथाहरूले नैतिक तथा उपदेशात्मक सन्देश बोकेका हुन्छन्। लोककथाहरूमा अर्काको सम्पत्तिमा लोभ नगर्नु, भुठो नबोल्नु, अर्काको दुःखमा नहाँस्नु, ठगी, चोरी आदि अनैतिक कार्य नगर्नु भन्ने जस्ता उपदेशात्मक कुराहरू पाइन्छन्। यसरी अधिकांश लोककथाहरूमा अर्ती उपदेश पाइनुले पनि नैतिक उपदेशलाई नेपाली लोककथाको महत्त्वपूर्ण विशेषता मानिन्छ।

(घ) कल्पना तत्वको प्रवृत्ति रहनु

लोककथालाई कल्पनाको उपज मानिन्छ। कल्पनाले विषयवस्तुलाई रोचक तुल्याउन सहयोग गर्दछ। कल्पनाको प्रधानताले गर्दा नै लोककथा रहस्यमय बन्न पुग्दछ। यसले पाठकको मनमा जिज्ञासाको भाव पैदा गर्दछ। कल्पना तत्वको अभावमा लोककथा अधुरो र अपूर्ण बन्न पुग्दछ। अतः कल्पनाको प्रधानता रहनु पनि लोककथाको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो।

(ङ) मानवीय भावना प्रकट गर्नु

नेपाली लोककथामा मानव जीवनका विविध पक्षको सहज र स्वाभाविक चित्रण गरिएको पाइन्छ। त्यसक्रममा आत्मीयता र हार्दिकताको भावलाई विशेष महत्त्व प्रदान गरिएको हुन्छ। लोककथामा मानिस, जीव र वनस्पति बिचको सम्बन्ध तथा मानिस मानिस बिचको सम्बन्धलाई पनि विशेष महत्त्वका साथ उठाइएको पाइन्छ। दया, माया, प्रेम र सद्भाव जस्ता कुराहरूलाई लोककथामा सान्दर्भिक र सार्थक रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। अतः मानवीय भावना प्रकट गर्नुलाई लोककथाको अनिवार्य विशेषता मानिन्छ।

(च) मङ्गलको कामना प्रकट गर्नु

लोककथा मानवीय जीवनसँग सम्बन्धित हुने हुँदा यसमा धेरैजसो मङ्गलको कामना गरिएको हुन्छ। यसमा कथाको अन्त्यमा सुन्ने र सुनाउने दुवै थरीलाई मङ्गलको कामना गरिएको हुन्छ। यसले भूत, भविष्य र वर्तमान तीन कालखण्डको मङ्गलगान गरेको हुन्छ। पात्र वा चरित्रका कार्यव्यापार सञ्चालनको प्रक्रियामा समेत शुभेच्छा प्रकट गरिएको हुन्छ। अतः मङ्गलको कामना प्रकट गर्नु पनि लोककथाको विशेषता मानिन्छ।

(छ) सुख वा संयोगमा कथाको अन्त्य हुनु

लोककथामा सङ्घर्षपूर्ण जीवनका कथाव्यथालाई ज्यादै मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। लोककथाका

पात्रहरूले वियोग, निराशा, दुःख, हानि-नोक्सानी जस्ता कारुणिक पक्षहरूसँग मुकाविला गर्दै सुखद भविष्यको आभास प्रदान गर्दछन् । यसबाट श्रोतावर्गमा एकप्रकारको कौतूहलता र जिज्ञासाको भाव प्रकट हुन्छ । यसरी लोककथामा अनैतिक वा दुष्ट पात्रको पतन तथा असल पात्रको प्रगति देखाइने भएकाले लोककथा सुखान्तक हुन्छ ।

(ज) उत्सुकताको भाव प्रकट हुनु

लोककथामा अद्भूत र रहस्यमय विषयवस्तुको उठान गरिएको हुन्छ । यसले श्रोता वर्गमा एकप्रकारको कौतूहलता, उत्सुकता र जिज्ञासाको भाव पैदा गराउँछ । यसबाट कथाले थप गतिशीलता प्राप्त गर्दछ । श्रोतालाई कथानकीय विषयवस्तु श्रवण गर्नमा यसले उत्प्रेरणा प्रदान गर्दछ । श्रोताको उत्सुकताको तृप्ति कथाको अन्त्यमा हुन्छ । यसले कथाको आदि र मध्यभागमा कौतूहलता सिर्जना गर्दछ । कथाको अन्त्य भागमा सुनौं सुनौं लाग्ने उत्सुकता जागेर श्रोतामा आनन्द प्राप्ति हुन्छ । अतः उत्सुकता पैदा गराउनु पनि लोककथाको मुख्य विशेषता मानिन्छ ।

(झ) रहस्यमय प्रस्तुतिमा जोड दिनु

लोककथामा विषयवस्तुलाई रोचक र प्रभावकारी तुल्याउन रहस्यमय प्रस्तुतिमा जोड दिइएको पाइन्छ । खासगरी भूत-प्रेत, पिशाच-दानवका साथै पशुपंक्षी र परीहरूका कथाले लोककथालाई रहस्यमय बनाएको हुन्छ । अलौकिक वस्तु तथा पात्रहरूको चयनले लोककथा अझ बढी रोमाञ्चकारी हुन्छ । यसमा वास्तविक यथार्थ र कल्पनाभन्दा परको परायथार्थलाई अलौकिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । अतः रहस्यमय प्रस्तुतिमा जोडदिनु पनि लोककथाको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो ।

(ञ) आदर्शमय प्रेमको आभास पाइनु

मानव जीवनमा प्रेम अपरिहार्य हुन्छ । लोककथा मानव जीवनको सहज-स्वाभाविक पक्षसँग सम्बन्धित छ । लोककथामा मानवीय प्रेम मात्र नभएर मानवेतर प्रेमलाई पनि विशेष महत्त्व प्रदान गरिएको हुन्छ । लोककथाको प्रेम प्रेमी-प्रेमिकासँग मात्र सम्बद्ध नभएर भाइ-बहिनीको प्रेम, आमा-छोराको प्रेम, पति-पत्नीको प्रेम, राजा र प्रजाको प्रेम, पशु र पन्छीको प्रेम जस्ता विविध पक्षमा केन्द्रित रहेको हुन्छ । यसरी लोककथामा प्रयुक्त प्रेमले आदर्श समाजको निर्माणमा जोड दिएको हुन्छ ।

अतः आदर्शमय प्रेमको आभास पाइनु पनि लोककथाको विशेषता हो भन्न सकिन्छ ।

(ट) हास्य-व्यङ्ग्यको भाव प्रकट हुनु

लोककथाले लोक समाजमा प्रचलित विकृत पक्षहरूप्रति व्यङ्ग्यको भाव प्रकट गरेको हुन्छ । लोककथा भन्ने बित्तिकै मानिसको मनमा एक प्रकारको खुशीयालीको सञ्चार हुन्छ । कतिपय लोककथाहरूमा रूढिवादी प्रचलन र परम्पराको बिरोध गरिएको पाइन्छ । लोककथामा मनोरम वातावरणको निर्माण गर्न हास्यको सहारा लिइएको हुन्छ । त्यसक्रममा हाँसोको भाव प्रकट गर्न व्यङ्ग्यको प्रयोग गरिएको हुन्छ । अतः हास्य-व्यङ्ग्यको भाव प्रकट हुनुलाई पनि लोककथाको विशेषता मानिन्छ ।

(ठ) सुनौलो भविष्यको वर्णन गर्नु

लोककथामा अलौकिक विषयवस्तुको माध्यमबाट सुनौलो भविष्यको परिकल्पना गरिएको हुन्छ । मानिसका असल र राम्रा कार्यहरूको फल राम्रो हुने र नराम्रा कार्यहरूको फल नराम्रो हुने कुरालाई ज्यादै प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यसमा पाप, पुण्य, स्वर्ग, नरक, दान, धर्म जस्ता कुराहरूलाई पनि महत्त्वका साथ उठाइएको हुन्छ । पुनर्जन्मको परिकल्पना गर्दै परिवर्तनको सङ्केत दिन खोजिएको हुन्छ । वर्णनात्मक पक्षको प्रबलता हुने भएकाले घटनाको बाहुल्यता पनि लोककथामा प्रशस्त पाइन्छ । यसले श्रोतालाई भविष्यप्रति सचेत र सजग तुल्याउन सहयोग गर्दछ । यसरी वाचकीय कलाको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिने लोककथाले सुनौलो भविष्यको वर्णनमा जोड दिने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

(ड) ज्ञान र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु

लोककथाको प्रमुख उद्देश्य ज्ञान र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो । लोककथा लोक जीवनका अनुभव र अनुभूतिको सार भएकाले यसमा प्रशस्त मात्रामा ज्ञान र मनोरञ्जन पक्षलाई समेटिएको हुन्छ । यो अत्यन्तै रोचक र जिज्ञासाले भरिपूर्ण हुन्छ । लोककथालाई ज्ञानवर्धक र मनोरञ्जनपूर्ण तुल्याउन अनौठा र अपत्यारिला घटनाक्रमलाई पनि पत्यारिलो बनाउन खोजिएको हुन्छ । यस्ता अनौठा र अपत्यारिला घटना सुनाउँदा बालबालिकाहरू मन्त्रमुग्ध भएर त्यसैमा एकोहोरिन्छन् । एउटा कथा सकिनासाथ अर्को कथा भन्न आग्रह गर्दछन् । केटाकेटीहरू मात्र नभएर ठूला मान्छेहरू पनि लोककथा सुन्न थालेपछि

समय गएको पत्तै पाउँदैनन् । अतः ज्ञान र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु पनि लोककथाको विशेषता हो ।

(ढ) गतिशीलता प्रदान गर्नु

गतिशीलता पनि लोककथाको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । प्राचीन कालदेखि एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै मौखिक परम्परामा विकसित भएको लोककथाले अहिले पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । लोककथाको लोकप्रियता दिनानुदिन बढ्दै गएको छ । यसको तात्पर्य लोककथा निरन्तर रूपमा गतिशील बन्दै गएको छ । यसलाई आधुनिक कथाको जनकका रूपमा समेत चर्चा गरिएको छ । अतः सामाजिक गतिशीलता प्रदान गर्न लोककथाको महत्त्वपूर्ण भूमिका हेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

यसरी माथि प्रस्तुत गरिएका विभिन्न प्रकारका प्रवृत्तिगत विशेषताहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दा लोक समाजका साभा अनुभव र अनुभूतिहरूलाई कल्पनाको कसीमा उनेर ज्ञान, मनोरञ्जन र आनन्द प्रदान गर्ने उद्देश्यका साथ मौखिक परम्परामा विकसित भएको लोक साहित्यको गतिशील र रहस्यमय विधालाई लोककथा भन्न सकिन्छ । यसले व्यापक परिवेश र विषयक्षेत्रलाई समेटेको हुन्छ । यसमा अलौकिक र रहस्यमय घटनाक्रमको प्रयोग तथा मानवेतर पात्रको प्रयोगलाई विशेष महत्त्व प्रदान गरिएको हुन्छ । यसरी लोककथाको रचना प्रक्रियामा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्ने पक्षहरूलाई लोककथाका विशेषताहरू भन्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरू मध्ये लोककथा पनि एक हो । लोककथालाई लोक साहित्यको सर्वप्राचीन र लोकप्रिय विधा पनि मानिन्छ । लोककथामा लोक समाजका अनुभव र अनुभूतिको रहस्यमय प्रस्तुति पाइन्छ । यसले आधुनिक कथा साहित्यको विकासमा समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । 'लोककथा' 'लोक' र 'कथा' दुई शब्द मिलेर बनेको समस्त शब्द हो । मानव सभ्यताको विकास सँगसँगै लोकजीवनमा हुकँदै आएको लोककथा लोक समाजको कथा हो । नेपाली जनजिब्रोमा भुण्डिएको एउटा मनोरञ्जनात्मक साहित्यिक विधा लोककथाले नेपाली साहित्यमा महत्त्वपूर्ण भूमिका

निर्वाह गर्न सफल देखिन्छ । यसमा उखान-टुक्का तथा नेपाली भर्रा शब्दहरूको प्रशस्त प्रयोग गरिएको पाइन्छ । आख्यान तत्वले पनि भरिपूर्ण लोककथा, लोक साहित्यको अमूल्य सम्पत्ति हो । ऐतिहासिक दृष्टिकोणले लोककथा अतिप्राचीन र मनोरञ्जनात्मक विषय हो भने सैद्धान्तिक दृष्टिकोणमा लोककथा लोकतात्विक संरचनामा निर्मित सन्देशमूलक लघु आयाम हो । मौखिक परम्परामा विकसित हुनु, रचनाकार अज्ञात रहनु, रहस्यमय विषयवस्तुमा केन्द्रित हुनु, लघु आयाममा संरचित हुनु, आख्यानमात्मक सन्दर्भ अनिवार्य हुनु, लोक भाषाशैलीको प्रयोग गरिनु, एकादेशमा शब्दबाट थालनी गर्नु, काल्पनिकताको प्रबलता रहनु, विशेष सन्दर्भबाट समापन गर्नु, रहस्यमय विषयको उठान गर्नु, रोचक प्रस्तुतिमा जोड दिनु आदि लोककथाका प्रमुख विशेषताहरू हुन् । यसरी लोककथालाई रोचक र प्रभावकारी तुल्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने उपकरणहरू कथानक, चरित्र वा पात्र, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य र अभिप्रायलाई लोककथा रचनाका प्रमुख आधार तत्वहरू मानिन्छ । लोककथा लोक समाजको साभा सम्पत्ति भएकाले यसको विकास र बिस्तार तथा संरक्षण र प्रयोगमा समेत लोक समाज सक्रिय रहेको देखिन्छ । लोककथाले लोक समाजको जीवन्त प्रतिनिधित्व गर्दछ । यसबाट ज्ञान, नैतिक चेतना, मनोरञ्जन र आनन्द प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, बोधविक्रम (१९९१), नेपाली दन्त्यकथासङ्ग्रह, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- उपाध्याय, कृष्णदेव (१९७७ ई.), लोकसाहित्यको भूमिका, इलाहवाद: साहित्य भवन ।
- कर्मा, लिलासिंह (२०३८), हाम्रा लोककथा, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, शङ्करप्रसाद (२०६२), लोकसाहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण (दो.सं.) विराटनगर ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०५५), लोकसाहित्यको अवलोकन, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- जोशी, सत्यमोहन (२०१४), हाम्रो लोकसंस्कृति, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०४०), नेपाली बृहत् शब्दकोश (सम्पा.) काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी (२०४१),
नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, काठमाडौं:
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
दिवस तुलसी (२०३३), नेपाली लोककथा : केही अध्ययन,
काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
पराजुली, मोतीलाल (२०४३), नेपाली लोककथा, पोखरा
: श्रीमती तारादेवी पराजुली, ।
पोखरेल, बालकृष्ण (२०४३), पाँचसय वर्ष (सम्पा.),
ललितपुर : साभा प्रकाशन, ।
प्रधान, प्रतापचन्द्र (२०४०), नेपाली कथावलोकन,
दार्जीलिङ: दीपा प्रकाशन ।

बन्धु चूडामणि (२०५८), नेपाली लोकसाहित्य, काठमाडौं:
एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स ।
शर्मा, तारानाथ (२०५१), नेपाली लोकसाहित्यको इतिहास
(ते.सं.), काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।
शर्मा, मोहनराज (२०५०), कथाको विकास प्रक्रिया
(दो.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र, लुइटेल (२०५४), शोधविधि,
ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
श्रेष्ठ, दयाराम (२०५४), प्रारम्भिक कालको नेपाली
लोकसाहित्यको इतिहास र परम्परा, काठमाडौं :
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

